

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

ह्या अंकात पृष्ठ ३-४ वर नाग-पूरच्या वाचकांनी चालवलेल्या 'निसर्गायण मंडळ' ह्या उपक्रमाची माहिती छापलेली आहे. तो नुसताच '४ वर्षांच्या कामाचा अहवाल' नसून त्यात एक खूप मोठा, आवश्यक असा विचार दडलेला आहे. तो ठळकपणे सर्वांपुढे यावा, म्हणून हे संपादकीय.

आम्ही गेली सुमारे १० वर्षे 'निसर्गायण शिबिर' घेत आहोत. नागपूरला आणि अन्यही बऱ्याच ठिकाणी शिबिरं झाली. पण, अन्य ठिकाणाची शिबिरं आणि नागपूरचं शिबिर ह्यांत एक फरक असा की, नागपूरकरांनी तेवढ्यावरच न थांबता ४ वर्षे, सलग, अनुवर्ती प्रयास चालू ठेवले आहेत. अन्य ठिकाणी शिबिरं झाली नि प्रायः दुसऱ्या दिवशीच 'संपली'. नागपूरच्या वाचकांनी शिबिरातून मिळालेला विचार विझू-कोमेजू न देता तेवता-फुलता ठेवला. त्यांचे त्यासाठीचे प्रयत्न आणि सातत्य कौतुकास्पद आहे.

खरं तर, सगळीकडे असंच व्हायला पाहिजे. शिबिरात एक दिवस

सर्वांना पर्यावरण-विचारांत बुडवून ठेवलं, तरी तो हिरवा रंग आतपर्यंत मुरत नाही. कोकमांना त्यांच्या अंगरसाची; किंवा प्रवाळभस्माला गुलाबपाण्याची रोज पुटं देतात, तसंच पर्यावरण-विचारांचंही आहे : सातत्यानं त्या विचारांत राहिल्याशिवाय 'हिरवे-पणा' आतपर्यंत मुरणार नाही. म्हणूनच शिबिरांच्या संयोजकांना आम्ही नेहमी सांगतो की, 'एक दिवसाचं शिबिर पुरेसं नाही. ह्या शिबिरार्थींनी महिन्यातून एकदा तरी २-३ तास एकत्र जमलं पाहिजे; पुस्तकांचं वाचन केलं पाहिजे. सातत्यानं ह्या विचारांत राहिले, तरच ते जीवनाचा भाग बनतात—कृतीत उतरतात. असे अनुवर्ती प्रयास संयोजकांनी करायला हवेत.'

ह्या दृष्टीनं, ग.सं.चं नियमित वाचन हा एक मार्ग आहे. शिबिरात जे विषय मांडले जातात, त्याच सूत्रातलं वैविध्यपूर्ण लेखन ग.सं.मधून नियमितपणे प्रकाशित होत असतं. त्यातून मूळ

पुनरावृत्ती अभ्यासः।

विचाराचे विविध व्यावहारिक आयाम आणि तपशील सातत्यानं पुढे येत असतात. ह्यातून तो विचार अधिकाधिक स्पष्ट होत जात असतो.

विविध ग्रंथांचं वाचन हा दुसरा मार्ग आहे. फक्त माझीच पुस्तकं वाचा असं मी कधीच म्हणणार नाही. अनेक विचारवंत, अभ्यासक विविध विचार त्यांच्या ग्रंथांतून पुढे मांडत असतात. आपली वैचारिक समृद्धी वाढण्यासाठी आणि विचारांना स्पष्टता येण्यासाठी त्यांचं वाचन आवश्यक ठरतं.

एखाद्या गावातल्या, किंवा मोठ्या गावाच्या एका भागातल्या शिबिरार्थींनी, ग.सं.च्या अन्य वाचकांनी दर आठवड्याला, किंवा महिन्यातून एकदा एकत्र येऊन असं एखादं 'अभ्यास मंडळ' चालवायला काय हरकत आहे? त्यावेळी एखाद्या जाणकाराला बोलावलं, तर तो आणखीही काही सांगेल; न कळलेले विषय समजावून देईल. असा अभ्यास सतत चालू

राहायला हवा. 'अभ्यास' ह्या शब्दाची व्याख्याच मुळी 'पुनरावृत्ती अभ्यासः' अशी आहे : जे शिकलो, त्याची उजळणी करत राहणं. वाचनातून हे 'उजळण्याचं' काम होत राहतं.

हे विचार जसे आपण वाचायचे आहेत, तसेच ते इतरांपर्यंतही पोचवायला हवेत. एखादी गल्ली, कॉलनी, सदनिकांचं संकुल अशा ठिकाणी ग्रंथ-प्रदर्शनं भरवली, तर हे विचार अनेकांपर्यंत पोहोचतील. 'दैनंदिन पर्यावरण', 'पर्यावरण घरोघरी', 'देणं निसर्गाचं...' अशी पुस्तकं अशा ठिकाणी हातोहात खपतात. ग.सं.च्या वर्गणीदारांची त्यातून ती व्यक्ती, ते कुटुंब ह्या विचारांशी जोडलं जातं. अशा वाचकांसाठी १-२ वर्षांनी पुन्हा एकदा 'निसर्गायण शिबिर' योजलं जाऊ शकतं. शिबिरं-पुस्तकं-ग.सं. ही अशा प्रकारे परस्परपूरक साखळी बनू शकते.

शिबिराच्या संयोजकांकडून 'once in a lifetime' अशा केवळ एका शिबिराच्या आयोजनाची अपेक्षा नसून, नागपूरकरांसारख्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची अपेक्षा आहे. नागपूरला राबवले गेले ते उपक्रम सर्वत्र राबवता येतील असं नाही; पण, उपक्रमांतून व्यक्ती आणि कुटुंब ह्या विचारांशी अधिक घट्टपणे जोडली-बांधली जातात हे लक्षात घेऊन, असे काही ना काही उपक्रम एकत्र येऊन राबवणं उपयोगी ठरेल. विचार हा कृतीशी जोडला जातो, तेव्हा तो अधिक दृढ होतो.

सर्वच ठिकाणाच्या वाचकांनी अशा प्रकारे अभ्यासशील आणि उपक्रमशील व्हावं, असं नम्र आवाहन.

दिलीप कुलकर्णी

'काय सोडणार' अभियान

गेल्या अंकात ह्याविषयीचा सविस्तर लेख छापला होता. त्यानुसार वाचकांनी काय सोडलं, हे कळवणाऱ्या पत्रांची प्रतीक्षा आहे. फेब्रुवारीच्या अंकात अशा पत्रांसाठी जागा राखून ठेवत आहोत.

'स्वच्छ भारत अभियाना'च्या निमित्तानं नवी लेखमाला

विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण

१

निसर्गात 'कचरा' नसतो !

दिलीप कुलकर्णी

कोणतंही अभियान न राबवता निसर्ग 'स्वच्छ' कसा राहतो? माणसावरच 'स्वच्छता करण्याची' पाळी का येते?

मो दीनी 'स्वच्छ भारत' अभियानाला प्रारंभ करून एका अत्यावश्यक परंतु दुर्लक्षित अशा मुद्द्याला हात घातला, ह्याकरता त्यांचं अभिनंदन करायला हवं. भारत स्वच्छ व्हायलाच हवा; 'एक घाणेरडा देश' अशी जी आपली प्रतिमा आहे, ती पुसली जायला हवी, हे ही निश्चित.

ताथापि, 'स्वच्छता' हा शब्द, ती संकल्पना आपण नीट समजून घेतली नाही, तर घोटाळा होण्याचा संभव आहे. आज 'स्वच्छता' म्हटल्यावर ज्या काही कृती आपल्या डोळ्यांपुढे येतात, (किंवा ज्या आपण करतोही,) त्यांतून खऱ्या अर्थानं स्वच्छता होते का, हे आपण नीट तपासायला हवं. पर्यावरणाच्या संदर्भात 'स्वच्छते'चा अर्थ नेमका काय होतो हे बघायला हवं. जे विकास-प्रतिमान जगभर राबवलं जात आहे, ते 'स्वच्छते'ला पूरक आहे की मारक ह्याची चिकित्सा करायला हवी. ते मारक असेल, तर मग मोदी एकीकडे तेच प्रतिमान हिरीरीनं राबवून दुसरीकडे 'स्वच्छ भारत' कसा निर्माण करणार, हा प्रश्न विचारायला हवा. ह्या लेखमालेत हे सर्व करण्याचा मानस आहे.

* * *

खूप पूर्वी वाचलेला एक विनोद ह्या ठिकाणी मला आठवतो : एकदा एक मंत्रिमहोदय वेड्यांच्या रुग्णालयाला भेट देण्यासाठी जातात. बऱ्याच प्रकारचे वेडे पाहून झाल्यावर ते एका मोठ्या हौदापाशी येतात. तिथे काही वेडे हौदात उतरून तो

स्वच्छ करण्याचं काम करत असतात. अधिकारी मंत्र्यांना सांगतात : "वेडे सुधारलेत का नाही, ह्याची परीक्षा घेण्यासाठी आम्ही त्यांना हे हौद धुण्याचं काम देतो."

मंत्री : "म्हणजे नेमकं काय?"

अधिकारी : "ह्या हौदात पाणी भरणाऱ्या हा एक मोठा नळ वरती आहे; नि तिकडे खाली एका छोट्या नळातून पाणी बाहेर पडतं. जर वेडे सुधारलेले असतील, तर हौद साफ करताना ते आधी वरचा नळ बंद करतात, नि मग स्वच्छता करतात."

मंत्री म्हणाले : "अरेच्चा! हे माझ्या लक्षातच आलं नाही!"

—आपली सर्वांची सध्याची अवस्था ह्या मंत्रिमहोदयांसारखी आहे. कचऱ्याची निर्मितीच कमी करण्याचा कोणताही प्रयत्न न करता, आपण भारत, किंवा जग स्वच्छ करू पाहतो आहोत!

का होते आहे अशी कचऱ्याची भरमसाठ निर्मिती? कोणत्या प्रकारांनी आपण त्याची विल्हेवाट लावतो आहोत? होती आहे का त्यातून खऱ्या अर्थानं 'स्वच्छता'? निसर्ग नावाची व्यवस्था लक्षावधी वर्षे बिनबोभाटपणे चालू आहे. सर्व पशू, पक्षी, जलचर हे त्या निसर्गातच हागत-मुतत आहेत. त्यांची मूत शरीरही जमिनीवर वा पाण्यातच पडतात. मग, तरीही, कोणतंही अभियान न राबवता निसर्ग 'स्वच्छ' कसा राहतो? माणसावरच 'स्वच्छता करण्याची' पाळी का येते? आपण निसर्गाच्या विरोधी पद्धतीनं वागतो

आहोत, म्हणूनच असं होत असेल का? —चला, जरा तपासणी करू या.

तपासणीच्या अगदी पहिल्याच टप्प्यावर आपल्याला असं आढळतं की, निसर्गात 'कचरा' नावाची गोष्टच नसते! ती खास तुम्हा-आम्हा 'बुद्धिमान मानव' (Homo sapiens) नावाच्या प्रजातीची निर्मिती आहे! अर्थात असं म्हणणं हा सहस्रौ वर्षांतल्या बुद्धिमान मानवांवरचा अन्याय ठरेल. तो टाळण्यासाठी आपण जरा अधिक नेमकं विधान असं करू या की, 'कचरा ही Homo technicus, Homo economicus, वगैरे 'विकसित' मानव-प्रजातीची निर्मिती आहे! तीन-चारशे वर्षांपूर्वी ह्या प्रजाती अस्तित्वात आल्यापासूनच पर्यावरणात 'कचरा' निर्माण व्हायला लागला आहे. त्यापूर्वीच्या काळातले Homo sapiens निसर्गस्नेही पद्धतीनं जगत होते, नि म्हणून 'कचरा' निर्माण करत नव्हते.

का नसतो निसर्गात 'कचरा'? — कारण, निसर्ग ही एक 'स्वयं-शुद्धिकारक' (self-cleansing) व्यवस्था आहे. भारतीय परंपरेत 'ब्रह्म-विष्णू-महेश' अशी एक त्रिपुटी आपण कल्पिलेली आहे. ते 'मूर्तिरूप देव' नाहीत; तर, त्या निसर्गातल्या शक्ती आहेत : उत्पत्ती, स्थिती आणि लय ह्यांना कारणीभूत असणाऱ्या. हे जे उत्पत्ती करणारं निसर्गातलं ब्रह्मतत्त्व आहे, ते लय करणाऱ्या महेशाशी सुसंवादी पद्धतीनं कार्य करतं : महेशगुणाचे सजीव—ज्यांना 'विघटक' म्हटलं जातं— ते फक्त सेंद्रिय पदार्थांचं विघटन करतात; त्यामुळे ब्रह्मतत्त्वही फक्त सेंद्रिय द्रव्यांचीच निर्मिती करतं!

ह्या 'निर्मिती'लाच 'संश्लेषण' (synthesis) असं म्हणतात. अन् विघटन म्हणजे 'विश्लेषण' (analysis), किंवा 'अपघटन'. Synthesisलाच integration, composition असे पर्यायी शब्द आहेत; नि analysis ला dis-integra-

शहरांची स्वच्छता

प्रचलित धार्मिक संस्कारापेक्षा ह्या युगात 'कचरा इतस्ततः न फेकणे' आणि 'त्याचे सुरुवातीलाच वर्गीकरण करणे' हे संस्कार जास्त महत्त्वाचे आहेत.

हेमंत गोळे

गे ल्या काही दशकांत आपण निरनिराळे मनुष्यनिर्मित पदार्थ वापरू लागलो आहोत. हे पदार्थ नैसर्गिक नसल्याने त्यांच्यावर ज्यांचा चरितार्थ अवलंबून आहे, असे जीवजंतू अस्तित्वात आलेले नाहीत. त्यामुळे, असे पदार्थ नैसर्गिक पदार्थांसोबत मिसळणे गैर आहे. ह्या दोन पदार्थांचे निर्मिती ते लय हे प्रवास पूर्ण वेगळे आहेत.

मनुष्यनिर्मित पदार्थांचा पुनर्वापर शक्य असतो; पण, त्यांचे गुणधर्म खात्रीशीर मिळायचे असतील, तर त्यांमध्ये भेसळ होता कामा नये. आपल्याकडे प्लास्टिकांचा पुनर्वापर होतो; परंतु अशा प्लास्टिकांबाबत खात्री देता येत नाही. प्रगत देशात जेथे मोठ्या प्रमाणात प्लास्टिक वापरले जाते (उदा. चारचाकी वाहने), तेथे 'ते कोणत्या प्रकारचे प्लास्टिक आहे' हे त्यावर नमूद करावे लागते.

शोडक्यात सांगायचे म्हणजे : १) जमिनीतून उगवलेले पदार्थ आणि मनुष्यनिर्मित पदार्थ (म्हणजे प्लास्टिक, काच, धातू, कागद, इ.) हे एक होऊ देता कामा नयेत. २) मनुष्यनिर्मित पदार्थांचे देखील जेवढे काटेकोर वर्गीकरण होईल,

tion, de-composition, de-gradation असे शब्द आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारांच्या क्रिया मिळून जे नैसर्गिक चक्र बनतं त्याला म्हणतात 'अन्नचक्र'. हे चक्र जेव्हा सुरळीतपणे, संतुलितपणे कार्यरत असतं, तेव्हा 'कचरा' नावाची गोष्ट अस्तित्वात नसते.

(क्रमशः)

तेवढा त्यांचा परिणामकारक पुनर्वापर करणे सोपे जाते.

दुसरा मुद्दा म्हणजे एकत्र टाकलेले वेगवेगळे पदार्थ नंतर वेगळे करणे हे काम किचकट आणि घाणेरडे असते. काही ऐतिहासिक कारणांमुळे आपल्या समाजात काही विशिष्ट जातीची माणसे अतिशय अल्प उत्पन्न असणारी आहेत, आणि आज अगतिकतेमुळे ते ही कामे करीत आहेत. त्यांच्या अगतिकतेचा फायदा घेणे आणि घाणेरडी कामे त्यांच्याकडून करून घेणे हे पाप आहे. घाणेरडी कामे करणे हे कोणाच्याही नशिबात असू नये ह्यासाठी प्रयत्न करणे पुण्यप्रद आहे. आज जर डॉ. बाबासाहेब असते, तर 'घाणेरडी कामे करू नका' असा संदेश त्यांनी निश्चितपणे दिला असता.

आपणाला आधुनिक जीवनशैली हवी असेल; मनुष्यनिर्मित अनेक पदार्थ वापरायला हवे असतील आणि त्याच बरोबर समाजात घाणेरडी, धोकादायक कामे असूच नयेत अशी आपली इच्छा असेल; तर, नको असणाऱ्या वस्तूंचे उगमाच्याच ठिकाणी अगदी काटेकोर वर्गीकरण करण्याचा संस्कार स्वतःवर आणि मुलाबाळांवर केलाच पाहिजे. मुंज लावणे, अथर्वशीर्ष पाठ म्हणणे, इ. पारंपरिक संस्कारापेक्षा ह्या युगात 'कचरा इतस्ततः न फेकणे' आणि 'त्याचे सुरुवातीलाच वर्गीकरण करणे' हा संस्कार जास्त महत्त्वाचा आहे.

(पृष्ठ ३ वर)

गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३६ १

रामायणाचा पर्यावरणीय आशय

सुरेश भागवत

रामायणाचा आशय पर्यावरणीयही आहे असं सुचवणारी ही लेखमाला : संयमित उपभोगाच्या जीवनशैलीचा पर्यावरणीय संदेश त्यातून कसा मिळतो हे प्रतीकात्मतेच्या दृष्टिकोणातून उलगडून दाखवणारी.

वारांची जीवनशैलीही निव्वळ नैसर्गिक होती असे आढळते. त्यांचे युद्धतंत्र, निवास, अन्न, सारे भावविश्व हे निसर्गाशी समरस होते. वानरांचे युद्धतंत्र नैसर्गिक होते, ह्याचा अर्थ नखे, दात, मुष्टी ही त्यांची शस्त्रे होती. त्यांना जोड होती शिळा व वृक्षांची! अर्थात शस्त्रे नैसर्गिक होती. त्यांची गतीही नैसर्गिक होती. असुरांकडे घोडे, हत्ती, रथ, इ. होते. वानरवीरांकडे ह्यापैकी काहीही नव्हते. स्वतःची शारीरिक गती हीच त्यांची युद्धादरम्यानची गती. अर्थात त्यांचे युद्धतंत्र निसर्गाधिष्ठित होते. त्यांचा निवासही नैसर्गिक होता. 'वृक्षांच्या फांद्यांवर राहणारे' ह्या अर्थाने त्यांना 'शाखामृग' संबोधले गेले आहे. कोट्यवधी वानर सुग्रीवाच्या आदेशास अनुसरून आले, ते कोण्या नगरीचे, जानपदाचे नव्हते. ते 'नादेय' (नदीकाठी राहणारे), 'पार्वतिय' (पर्वतांवर राहणारे), 'सामुद्र' (समुद्रतीरावर राहणारे) होते असे वर्णन आहे. किष्किंधानिवासी प्रमुख वीर तेवढे ह्यास अपवाद : त्यांच्या भवनांचे वर्णन आहे. परंतु 'किष्किंधा'देखील 'गिरिगुहा', 'गुहा सगहनद्रुमा', 'पर्वत-दुर्गम्या', 'चित्रकानना', 'पुष्पितकानना' 'महती गुहा' आहे : पर्वतराजीमधील वनांमध्ये आहे. वानरांचा आहारही फल-मूल-कंद-मध असा नैसर्गिक आहे. त्यांनी सेतू बांधला, त्यामध्ये चुना-दगड असे बांधकाम नसून ती, 'पाण्यावर झाडांचे ओंडके टाकले, शिळा टाकल्या व ओंडके शिळांना गवताने/वेलींनी बांधले' अशी

नैसर्गिक रचनाच होती. हे सारे वानर 'यथाकामविवारिणः' म्हणजे 'मनास येईल तसे संचार करणारे' अर्थात भटक्या प्रवृत्तीचे होते. त्यांची समाजव्यवस्थाही 'यूथ' म्हणजे कळपांची होती.

अशा प्रकारे, वानर हे निसर्गाशी समरस जीवनशैली बाळगून होते. हे त्यांचे पर्यावरणीय व्यक्तित्व होय.

ऋषी-मुनी

वाल्मीकी-रामायणामध्ये सिद्धाश्रमपद, चित्रकूट, पंचाप्सर तीर्थ, मातंग-वन, इ. स्थानी असलेल्या आश्रमपदांचे, आश्रम-मंडळांचे वर्णन आहे. ही अनेक आश्रमांची संकुले आहेत. त्यांचे क्षेत्र व लोकसंख्या छोट्या गावांपेक्षा असली. सिद्धाश्रमपदाहून विश्वामित्रांबरोबर 'शकटीशतमात्र'—१०० गाड्या भरून—ब्रह्मवृंद मिथिलेस गेला, असे उल्लेख आहेत.

रामायणामध्ये सुमारे पंचवीस सर्गामध्ये आश्रमांची वर्णने येतात. ह्या सर्व वर्णनांमध्ये आश्रमांतील रम्य व समृद्ध निसर्गाची वर्णने विपुल प्रमाणात व अनिवार्यपणे आहेत. कर्मातकमी ५-६ श्लोकांपासून सलग १०० श्लोकांपर्यंत निसर्गवर्णने आहेत. आश्रमात जे अध्ययन-अध्यापन-तत्त्वचर्चा-यज्ञयाग होणे अपेक्षित आहे, त्यांविषयीच्या वर्णनांचा अभाव असून निसर्गवर्णने मात्र विपुल आहेत. कधी कवीच्या निवेदनरूपाने, तर कधी श्रीराम-सीता, श्रीराम-लक्ष्मण ह्यांच्या संवादरूपाने ही वर्णने आहेत. ह्या वर्णनांचा हेतू ऋषींनी बाळगलेले निसर्गप्रिम, त्यांनी आचरलेले निसर्ग-संवर्धनाचे कर्तृत्व,

इ. मांडणे हा असावा.

ऋषींच्या पर्यावरणीय व्यक्तित्वाचे दर्शन अनेक छोट्या-छोट्या प्रसंगांतून आणि संवादांमधून घडते. उदा. (१) ऋषिमुनी जेव्हा क्षेमकुशल विचारतात तेव्हा कुटुंबीय, प्रजानन, आश्रमनिवासी, इ.बरोबर वनोपवने, वनांतील पशुपक्षी, इ.चीही चौकशी करीत असे उल्लेख सापडतात. (२) अगस्तींच्या आश्रमाचा शोध घेताना श्रीराम लक्ष्मणांस सांगतात : 'ह्या वृक्षांची पाने स्निग्ध (स्नेहसिंचित) आहेत व येथील पशुपक्षी क्षमाशील व शांत आहेत, त्याअर्थी विशुद्ध मनाच्या अगस्तींचा आश्रम जवळपासच असेल.' ऋषिमुनींचा निवास आणि वने-पशू ह्यांची थोर अवस्था ह्यांचे जणू समीकरणच येथे मांडले आहे. (३) आश्रम-परिसरातील पशुपक्ष्यांना रामायणकार 'वधस्याकोविदाः', म्हणजे 'आपली हिंसा होऊच शकत नाही' इतक्या निःशंकपणे निर्भय, असे विशेषण योजतात. अत्री मुनींच्या आश्रमात 'वेदिपरिसरातच वन्य पशू निद्रिस्त झाल्याचे' वर्णन आहे. शबरीच्या गुरुंच्या—मातंगांच्या—आश्रमात 'सिंह-मृग परस्परविश्वासाने राहतात; पक्षीही विपुल आहेत.' विश्वामित्र सिद्धाश्रमपदाहून वनदेवतांची अनुज्ञा घेऊन निघाले, तेव्हा तपोवनातील पशुपक्षी त्यांना निरोप देण्याकरिता त्यांच्या पाठोपाठ गेले असे काव्यात्म वर्णन आहे.

ऋषिमुनींनी केलेल्या निसर्ग-संवर्धनाच्या कार्याचीही वर्णने आहेत. जसे : (१) विश्वामित्रांची बहीण सदेह स्वर्गात गेली व

तिने महानदी कौशिकीचे रूप धारण केले. (२) मांडकर्णी मुनीने वर्षभर जलसमृद्ध राहणारा 'पंचाप्सर तीर्थ' तलाव निर्माण केला. (३) अत्रींची पत्नी अनसूया हिने दहा वर्षांच्या अवर्षणानंतर जाह्नवीचा प्रवाह आणवून दुष्काळ दूर केला व फलमूलांची निर्मिती केली. (४) शबरीने आपल्या गुरुचे माहात्म्य सांगताना म्हटले : मातंगांच्या केवळ चिंतनाद्वारे सप्तसागरतीर्थ निर्माण झाले. मातंगांनी आपल्या तपोवनाचा पुत्रवत् सांभाळ केला होता, असे ते स्वतः वालीस म्हणाले होते.

सारांश, ऋषिमुनींच्या व्यक्तित्वास क्रोध-हिंसा, इ.चा त्याग, क्षमाशीलता, तप ह्या आध्यात्मिक पैलूंबरोबरच निसर्ग-वने-पशुपक्षी ह्यांविषयीची आत्मीयता व रचनात्मक निसर्ग-संवर्धनाचे कर्तृत्व असे पर्यावरणीय पैलूही आहेत. किंबहुना पर्यावरणीय पैलू हा त्यांच्या अध्यात्माशी अंगभूत आहे.

असुर समाज

रामायणामधील 'असुर' समजून घेण्याकरिता भगवद्गीतेच्या १६व्या अध्यायातील 'आसुरी गुणसंपदे'चे वर्णन उपयुक्त आहे. भगवद्गीता ही रामायणाच्या उत्तरकालीन असली, तरी त्यातील वर्णन रामायणास लागू केल्याने कालविपर्यास होत नाही. 'आसुरी गुण-संपदा' ही संकल्पना महाभारतीय कथेच्या काळात जन्माला आली असे नाही. ऋग्वेदीय वर्णनात 'प्रजापतीने असुरांना रात्री निर्माण करून त्यांना माया व अंधकार भेट दिला' असे म्हटले आहे. 'माया व अंधकार भेट दिला' ह्या प्रतीकात्मतेचा अर्थ 'आसुरी गुणसंपदे'हून भिन्न नाही. आसुरी गुणसंपदेचे, असुरांच्या विचार-व्यवहाराचे वर्णन असे आहे : असुर प्रवृत्तीची व्यक्ती समाजाशी, निसर्गाशी बांधिलकी, कर्तव्यभाव मानत नाही. सारे जग आपल्या भोगासाठी उपलब्ध

आहे असे मानते. आपल्या बळाच्या जोरावर, अहंकारपूर्वक, स्वार्थासाठी उग्र कर्मे करून, अत्याचार करून ती व्यक्ती साऱ्या जगाचा विनाश करते. 'मीच पराक्रमी, मीच सर्वांचा स्वामी, मी सर्व शत्रूंचा नाश करून सारी सुखे प्राप्त करीन' असा सामर्थ्याचा अहंकार ती बाळगते.

रावणाच्या आधिपत्याखालील असुरवीरांना हे वर्णन तंतोतंत लागू आहे. सामर्थ्याचा दर्प मिरवीत रावण दिग्विजय करीत हिंडला. त्या दरम्यान त्याने हजारो स्त्रियांचे अपहरण केले, अप्सरांवर व स्त्रियांवर बलात्कार केले. अहंकाराच्या भरात शिवाचे निवासस्थान कैलास पर्वतही तो उखडू पाहत होता. प्रत्येक स्त्रीविषयी वासना बाळगणे हा त्याचा स्वभावच होता. रावणाचे अंतःपुर 'अद्भुत स्त्री-वन' होते असे रामायणकार म्हणतात. ह्या हजारो स्त्रिया भोगदासी म्हणून असूनही त्याने सीतेचे अपहरण केले. असुरांच्या अनिवार, अनंत भोगलालसेचे हे वर्णन आहे. युद्धपूर्वी रावणाने असुर-वीरांची सभा बोलावली होती. त्यात विभीषण वगळता साऱ्या असुरांनी त्याचे समर्थन केले. त्याच्या एका सेनापतीने तर 'बलपूर्वक आक्रमण करून वारंवार सीतेचा भोग घे' असा सल्ला दिला. सीतेचे अपहरण करण्यास रावण निघाला तोही सचिवांची सहमती घेऊन, असा स्पष्ट उल्लेख आहे. कुंभकर्ण, कबंध, शूर्पणखा, अयोमुखी हे असुर स्त्री-पुरुष अनिवार भोगलालसा असलेले; ईप्सित साध्य करण्यासाठी हिंसेस प्रवृत्त होणारे; आपल्या सामर्थ्याचा दर्प व औद्धत्य बाळगणारे होते अशी वर्णने रामायणामध्ये आहेत. हिंसेस प्रवृत्त झाल्यावर आपण स्वजनही ओळखत नाही, अशी रावणाने शूर्पणखेकडे तिच्या नवऱ्याच्या वधानंतर कबुली दिली आहे.

(क्रमशः)

भारताचं जागतिकीकरण : आघात आणि पर्याय

उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण ह्या धोरणांना १९९१ मध्ये प्रारंभ झाला. आता दोन दशकांनंतर कोणतं चित्र दिसतं? अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरण ह्यांचं ह्या काळात काय झालं?

ह्या साऱ्याचा शोध घेऊन असीम श्रीवास्तव आणि आशिष कोठारी ह्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील निवडक माहिती संकलित करून 'कल्पवृक्ष' ह्या संस्थेनं 'Globalization in India : Impacts and Alternatives' ही पुस्तिका २०१२ मध्ये प्रकाशित केली आहे. तिचा दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी केलेला हा मराठी अनुवाद.

हवामानबदलाचे आघात व प्रतिसाद

१९८० नंतर दक्षिणेकडील देशांवर जागतिकीकरण लादण्यास प्रारंभ झाला. त्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर कर्बोत्सर्जन सुरू झालं. ज्यातून जागतिक तापमानवाढ होऊन हवामानात बदल होऊ लागले. अशा हवामान-बदलांचे भारतावर होणारे आघात बहुविध आहेत. समुद्राची पातळी जर १ मीटरनं वाढली—साधारणतः शतकभरात असं घडेल—तर, भारताची ५७६४ चौ.कि.मी. भूमी समुद्र गिळून टाकेल, नि ७० लक्ष लोक विस्थापित होतील. पावसाचा आकृतिबंधही बदलेल. एकूण पर्जन्यमानात वाढ होईल; पण, काही भागांमध्ये ते कमी होऊन दुष्काळांचं प्रमाण वाढेल; तर काही भागांत, पाऊस वाढला तरी पावसाचे दिवस कमी होऊन अतिवृष्टीचं आणि पुरांचं प्रमाण वाढेल. ह्यामुळे, आणि वाढलेल्या तापमानामुळे, अन्नधान्याचं उत्पादन घटेल (—काही पिकांच्या बाबतीत २०% पर्यंत). सागरांच्या तापमानातील बदलांचा मत्स्योत्पादनावर दुष्परिणाम होईल; समृद्ध कोरल व्यवस्था

मृत्युपंथाला लागतील; आणि माशांच्या प्रवासाचे आकृतिबंध बदलून मासेमारीत अनिश्चितता येईल.

एकीकडे भारत विकसित देशांकडून जबाबदार वागणुकीची आणि कृति-पुढाकाराची मागणी करत असला, तरी त्याची स्वतःची विकासनीती मात्र ह्याबाबतीत दुबळी आणि धरसोडीची असलेली दिसते. २००९ मध्ये वातावरणातील बदलां-विषयीचा एक राष्ट्रीय कृति-आराखडा प्रसारित केला गेला. त्यात काही चांगल्या बाबी निश्चितच आहेत : सौरऊर्जेवर भर, विशिष्ट उपायांच्या आधारे ऊर्जा-कार्यक्षमता वाढवणं, इत्यादी. तथापि, त्यांच्यातही संकल्पनात्मक आणि कार्यान्वयनात्मक त्रुटी आहेत. (उदा. केवळ सौर ऊर्जेवरच भर—

अन्य नवीकरणक्षम ऊर्जांचा विसर; विकेंद्रित वीजनिर्मितीवर फारसा जोर नाही; ऊर्जा-कार्यक्षमतेसाठीच्या अनेक बाबींकडे दुर्लक्ष, इत्यादि.) धारणाक्षम शेती, पाणीपुरवठा अशासारख्या बाबी जुन्या जमान्यातल्या विचारांवर आधारलेल्या आणि ओढगस्तीनं चाललेल्या दिसतात. त्यांच्या बाबतीत धाडसी, चाकोरीबाह्य विचारांचा अभाव आढळून येतो. पाण्यासाठी अद्यापि मोठ्या धरणांवरच भर आहे : त्यांच्या प्रचंड सामाजिक आणि पर्यावरणिक किंमतींकडे

पूर्ण दुर्लक्ष करून. शेतीमध्येही रासायनिक खतांवरच भर आहे. (भारताच्या कर्बोत्सर्गातला त्यांचा वाटा सुमारे ६% आहे.) सेंद्रिय खतांकडे प्रायः दुर्लक्षच केलं जातं. (हे धोरण अजून निश्चित होत आहे.) समाजाच्या विविध घटकांकडून होणाऱ्या उष्मासंचायी वायूंच्या उत्सर्जनातील असमतेबाबत; किंवा अतिश्रीमंतांच्या निर्लज्ज हावरटपणाबाबत ह्या आराखड्यात अवाक्षरही नाही. ह्या आराखड्याची निर्मिती वा त्यांच्यातील विविध योजनांचं क्रियान्वयन ह्यांत जनसहभागाचा वा पारदर्शकतेचा पूर्ण अभाव आहे.

बहुविध संकट :

अन्न, पाणी, उपजीविका...

भारताची फार मोठी लोकसंख्या ही अनेक गंभीर आणि बहुआयामी संकटांचा सामना करत आहे : अन्नाची असुरक्षितता, पाण्याचं दुर्भिक्ष, इंधनांची अपुरी उपलब्धता, आणि फारसे पर्याय उपलब्ध नसतानाच उप-जीविकेची साधनं हिरावून घेतली जाणं. वस्तुतः जागतिकीकरणाच्या आधी; किंबहुना आधुनिक 'विकास'च्याही आधी ही संकटं अस्तित्वात होती : नाही असं नाही. तथापि, 'विकास'चं किंवा जागतिकीकरणाचं ध्येयच मुळी ह्या संकटांचं उच्चाटन हे होतं. पण

तसं न घडता, उलट, ती संकटं अधिकच गहिरी बनलेली आहेत. अनेक लोक आणि अनेक विभाग दीर्घकाळ त्यांच्याशी झुंजत आहेत.

अन्नाच्या असुरक्षिततेचं उदाहरण घेऊ या : एक आकडेवारी असं सांगते की, अर्धपोटी झोपी जाणाऱ्या भारतीयांचं प्रमाण १९९० च्या दशकत २४% होतं. ते २००४-६ ह्या काळात थोडं कमी होऊन २२% झालं. पण, दुसरीकडे हे ही वास्तव आहे की, जगातल्या कुपोषित लोकांपैकी सर्वाधिक संख्या भारतात आहे. अन्न आणि कृषी संघटनेच्या (FAO) अंदाजानुसार २००४-६ ह्या काळात ती २५.१ कोटी (म्हणजे भारताच्या लोकसंख्येच्या एक-चतुर्थांशापेक्षा थोडी कमी) इतकी होती. तसं पाहिलं तर भारतात काही अन्नधान्याची टंचाई नाही. भारतीय अन्न महामंडळाचा गोदामांत त्यांचा भरपूर साठा आहे. तरीही, एक चतुर्थांश जनता उपाशीपोटीच झोपी जाते. हे लोक—उपलब्ध असलं तरी—अन्न विकतच घेऊ शकत नाहीत; आणि सरकारच्या कल्याणकारी योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. चालू शतकाच्या पहिल्या दशकात धान्यांच्या किमतीत जी अभूतपूर्व वाढ झाली, त्यानं तर परिस्थिती अधिकच बिकटच बनली आहे. लक्ष लक्ष लोक निसर्गातून, आणि गरजेपुरतं देणाऱ्या छोट्या शेतीतून जसजसे बाहेर ढकलले जाऊन बाजारपेठेच्या अर्थव्यवस्थेत दाखल होत आहेत, तसतसं त्यांना धान्य रोखीनं खरेदी करणं भाग पडत आहे—जी त्यांच्यापाशी नसते. पारंपरिक भरड धान्य (उदा. ज्वारी, बाजरी, इ.) आणि डाळी, तसंच जंगलं आणि पाणथळ जागांपासून मिळणारं जंगली वा अर्ध-जंगली अन्न

असे पोषणस्रोत घटतही गेले आहेत आणि महागडेही होत गेले आहेत. (उदा. १९९० पासून डाळीच्या दरडोई उपलब्धतेत २६%ची घट झाली आहे.)

पाण्याची असुरक्षितताही तितकीच गंभीर आहे. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागांतल्या करोडोंसाठी अगदी पिण्याचं पाणीही पुरेसं मिळवणं ही दैनिक संघर्षाची बाब असते. ह्याची कारणं आहेत : नद्या, तळी, विहिरी, इ. भूमिगत जलस्रोतांची हेळसांड; पाणलोट-क्षेत्रांची अवनती, वारंवार पडणारे दुष्काळ; लोकसंख्येचं शहरांतलं अतिरेकी केंद्रीकरण; पृष्ठभागावरच्या आणि खोलवरच्या पाण्याचं प्रदूषण. ह्याच्या मुळाशी आहे धोरणांचं अपयश : ते पाणी साठवण्याबाबतचं, पाण्याच्या नियोजनाबाबतचं, त्याच्या प्रदूषणाबाबतचं, आणि त्याच्या किमती-बाबतचंही आहे. आणखी एक महत्त्वाचं कारण म्हणजे बडे लोक आणि बडे उद्योग ह्यांनी पाण्यावर केलेला कब्जा. (उदा. कोका कोलाच्या देशभरातील अनेक कारखान्यांनी प्रचंड उपसा केल्यामुळे स्थानिक जनता पाण्याला वंचित झाली आहे.)

सर्वाधिक चिंतेची बाब आहे ती भूजल. शेती, उद्योग आणि शहरं ह्यांच्यासाठी वारेमाप उपसा केल्यानं अनेक भागांतली भूजलाची पातळी कमालीची घटली आहे. जवळपास निम्म्या ग्रामीण क्षेत्रांतला पुनर्भरणाचा वेग उपाशाच्या वेगापेक्षा कमी आहे. संसदेत विचारल्या गेलेल्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना सरकारनं सांगितलं की, देशातल्या एक तृतीयांश जिल्ह्यांमधलं भूजल हे पिण्यासाठी अयोग्य आहे; कारण, (पृष्ठ ३ वर)

२ गतिमान संतुलन सौर माध, शके १९३६

शहरांची स्वच्छता... (पृष्ठ १ वरून) म्हणून, १) कचऱ्याचे नैसर्गिक आणि मनुष्यनिर्मित अशा वस्तूंमध्ये काटेकोरपणे वर्गीकरण करा. २) मनुष्यनिर्मित वस्तूंचे देखील व्यवस्थित वर्गीकरण करा. ३) आपल्या आवारामधील कचरा (पाला-पाचोळा) रस्त्यावर टाकू नका. घरातला ओला कचरा व आवारातील पालापाचोळा आवारातच जिरवा. ४) कमीत कमी एवढे तरी करा की, आपला ओला कचरा— शिळे अन्न, खरकटे, इ.—कॅरीबॅगमध्ये भरून टाकू नका. ५) रस्त्यावर कोणताही कचरा करू नका; कारण, तो शेवटी जलनिःसारणाच्या जाळ्यात जाऊन ते तुंबते. ते साफ करण्याचे घाण काम कोणाच्या तरी वाट्यास येते. ६) शौचालयामध्ये मलमूत्राशिवाय इतर कोणतीही वस्तू जाऊ देऊ नका—टाकू नका.

शहरांमध्ये कमी जागेत जास्त माणसे राहतात. त्यामध्ये जे विविध प्रकारचे कचरे निर्माण होतात त्यांच्या विल्हेवाटीसाठी गुंतागुंतीच्या व्यवस्था असतात. ह्या व्यवस्था ठरावीक परिस्थितीतच काम करू शकतात. नको तो पदार्थ एखाद्याने जरी त्या व्यवस्थेत जाऊ दिला, तरी व्यवस्था बंद पडते.

जागतिकीकरण... (पृष्ठ २ वरून) त्यातलं लोह, असेनिक, फ्लोराइड आणि क्षारांचं प्रमाण अत्यधिक आहे.

भारतातला पाण्याचा वापर (सुमारे ७५० अब्ज घनमीटर), हा सध्या उपलब्ध पाण्यापेक्षा (सुमारे १८६९ अ.घ.मी.) कमी आहे हे खरं; तथापि, २०२५च्या आसपास तो ती पातळी ओलांडेल, आणि २०५०च्या सुमारास उपलब्धतेच्या मानानं खूपच वाढेल असा अंदाज आहे. ही आकडेवारी केवळ मानवी उपयोगाच्या

कचऱ्याचे व्यवस्थित वर्गीकरण केले नाही, तर मोठा खर्च करून उभारलेले खत-प्रकल्प काम करू शकत नाहीत.

आपण नगरपालिकेकडे कर भरतो, त्यामध्ये सफाईपट्टी असते. ती कशासाठी असते हे समजून घेणे आवश्यक आहे. झाडांचा पाचोळा, काटक्याकुटक्या रस्त्यांवर पडतात, त्या उचलण्यासाठी ही सफाईपट्टी असते. नागरिकांनी रस्त्यावर कचरा करावा आणि मनपा-सेवकांनी तो उचलवा हे सफाईपट्टीत अपेक्षित नाही. नागरिकांच्या पाळलेल्या प्राण्यांनी रस्त्यांवर केलेली घाण मनपा-सेवकांनी साफ करावी ही अपेक्षा सफाईपट्टीत नाही. अमेरिकेसारख्या देशात स्वतःच्या पाळीव कुत्र्यांची घाण त्यांच्या मालकांनी काढावी असा नियम आहे आणि तो पाळला जातो.

आपला कचरा रस्त्यावर टाकणे, आपण पाळलेल्या कुत्र्यांसारखा प्राण्यांचे मलविसर्जन रस्त्यांवर करणे ह्याला कायद्याने बंदी आहे आणि त्यासाठी दंड आहे. आपण सुज्ञपणे वागणे आणि आपल्या-विरुद्ध तक्रार करण्याची कोणावर वेळ न आणणे हे सुजाण नागरिकांकडून अपेक्षित आहे. ☹

पाण्याबाबतची आहे. आपण जर अन्य सर्व प्राणी आणि नैसर्गिक परिसंस्थांना आवश्यक असणाऱ्या पाण्याचा विचार केला, तर आपण आजच संकटात आहोत हे उघड आहे. ☹

(क्रमशः)

छापील अंकाच्या वर्गणीदारांना ई-अंक विनामूल्य मिळतो. आपला ई-पत्ता कळवा.

निसर्गायण मंडळ, नागपूर : एक वाटचाल

‘निसर्गायण शिबिरां’तील विचार नीट समजून घेण्यासाठी व त्यानुसार जीवनशैली घडण्यासाठी शिबिरार्थींनी दरमहा एकत्र यावं, वाचन करावं, काही उपक्रम राबवावेत असं आम्ही नेहमीच सुचवतो. नागपूरकरांनी ह्याच महत्त्व जाणून चार वर्षे नियमितपणे एक ‘निसर्गायण मंडळ’ चालवलं आहे. त्याचा हा वृत्तान्त.

चार वर्षांपूर्वी, ३० जानेवारी २०११ रोजी, नागपुरात ‘निसर्गायण शिबिर’ झाले. शिबिरातील उत्साह कायम राहावा आणि पटलेले विचार आचरणात यावे ह्या दृष्टीने एक स्वयं-साहाय्यता गट ह्या स्वरूपात शिबिरार्थींनी भेटत राहावे असे त्या वेळी ठरले. सांगायला अत्यंत आनंद होतो की, आम्ही मार्च २०११पासून आजतागायत (काही अपवाद वगळता) दर महिन्यातील एका रविवारी सकाळी भेटत आहोत.

पहिल्यापासून असे ठरविले की, कुठलीही संस्था स्थापन करावयाची नाही, कुठलेही पदाधिकारी नाहीत. हा गट केवळ व्यक्ती आणि कुटुंब ह्या स्तरांवर निसर्गायण-विचारांचे चिंतन व आचरण ह्यांपुरता मर्यादित राहिल. सुरुवातीला, दर बैठकीत कुणा ना कुणा पर्यावरण-तज्ज्ञाला बोलवायचो. पुष्कळ बैठकीत निसर्गस्नेही जीवन जगणाऱ्या लोकांनाही आणले. पुष्कळ संस्थाही आमच्याशी जुळल्या.

काही महिन्यांनंतर हळूहळू एक पक्का गट (प्रत्येक बैठकीला नियमित येणारे) तयार झाला आणि काही कृतिपर कार्यक्रम करावा असे वाटले. मग एक ‘शुद्धाहार योजना’ तयार केली आणि सेंद्रिय भाजीपाला शेतकऱ्यांकडून सदस्यांना मिळेल अशी एक योजना आखली. पुष्कळ अडचणींतून मार्ग काढत साधारण ४-६ महिने ही योजना चालविली. पुष्कळ काही शिकलो. पण, एक विश्वास मात्र आला की, समविचारी लोक जर एकत्र आले, तर आपण आपल्या निसर्गस्नेही जीवनशैलीसंबंधीच्या अडचणी सोडवू शकतो. भाजीप्रमाणेच नंतर

दुधासाठीही प्रयत्न केला. एक ठरविले होते की, निसर्गायण मंडळ एक पथदर्शक म्हणून सुरुवातीला काम करेल आणि नंतर ज्यांना वाटेल त्यांनी व्यावसायिक तत्वावर (मर्यादित नफ्यासह) योजना चालू ठेवावी. ह्या प्रयत्नातून आज नागपुरात दूध व भाजी वितरित करणारे दोन व्यावसायिक तयार झालेत आणि ते त्यांच्या वतीने हा कार्यक्रम चालवतात. ह्यात सुरुवातीची शुद्धता नाही; पण, तरीही, बाजारातून ह्या गोष्टी घेण्यापेक्षा त्या निश्चितच ठीक आहेत. त्याचबरोबर आम्ही धान्य, गूळ, तेल, फळे आणि इतर मसाल्यांचे पदार्थ ह्यांसाठीही प्रयत्न केले आणि बऱ्यापैकी सातत्याने सेंद्रिय माल आणून वितरित करीत असतो. आम्ही आता असे म्हणू शकतो की, आमच्या आहारातील ६० ते ७० टक्के भाग हा सेंद्रिय आणि शुद्ध आहे.

मंडळ सुरू होऊन वर्ष होण्याच्या आसपास दिलीपजी-पौर्णिमाताई ह्यांच्यासह ‘निसर्गायण-२’ हे छोटेखानी शिबिर घेतले. त्यात प्रणाली सिद्धान्त आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असे जीवन जगणारे लोक ह्यासंबंधीची माहिती दिलीपजींनी सांगितली. त्याच बरोबर एक गण्यांसाठी कार्यक्रम झाला. त्यामुळे आणखी सदस्यांचा ह्या विचारांशी परिचय झाला.

दरम्यान, आमच्या प्रयत्नांची दखल घेत ‘शिवाजीनगर नागरिक मंडळ’ ह्या संस्थेने त्यांची जागा आम्हाला बैठक आणि इतर कार्यक्रमांसाठी दिली.

मध्यंतरी काही बैठकीत कुडावळ्याच्या

(पृष्ठ ४ वर)

१. आंजला मार्केल

जर्मनीच्या पंतप्रधान असलेल्या ह्या बाईंनी पुनर्निर्माणक्षम ऊर्जेमध्ये २११ लाख लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिलेला आहे. जर्मनीच्या वीज-उत्पादनापैकी २५% ऊर्जा पुनर्निर्माणक्षम स्रोतांतून मिळते. २०२५ सालापर्यंत हे प्रमाण ४०-४५% आणि २०३५ पर्यंत ५५-६०% व्हावे असे उद्दिष्ट जर्मनीने ठेवले आहे. त्यांचा वीज-उत्पादन-कार्यक्रम पुनर्निर्माणक्षमता आणि कुशल व्यवस्थापन ह्यांवर आधारित असल्यामुळे तिथले उष्मासंचायी वायूंचे उत्सर्जन २०२० सालापर्यंत, १९९०च्या पातळीपेक्षा, ४०% ने कमी होणार आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या ‘ग्रीन क्लायमेट फंडा’मध्ये जर्मनीने ७५ कोटी युरो ओतले आहेत. त्यांनी सिद्ध करून दाखवलेला आणखी एक जागतिक महत्त्वाचा विचार म्हणजे : महत्त्वाकांक्षी म्हणता येतील अशी हवामानबदल रोखण्याची उद्दिष्टे अंतर्भूत करून कोणत्याही राष्ट्राने आपला विकास केला, तर आंधळ्या विकासापेक्षाही अधिक विकासदर गाठता येऊ शकतो.

२. हर्मन शिअर

शेवटच्या श्वासापर्यंत (ऑक्टो. २०१०) सौर विजेसंबंधात काम करत राहिलेले हे जर्मनीय संसदपटू. त्यांच्यामुळेच जर्मनीने आण्विक वीजनिर्मिती थांबवली आणि सौर व पवन-ऊर्जांमध्ये प्रचंड गुंतवणूक केली. त्यांनी ‘फीड इन टेरिफ’ नावाचा कायदा आणला. त्यानुसार, तीन लाख घरमालक, शेतकरी व छोटे व्यावसायिक ह्यांनी उत्पादित केलेली वीज विकत घेणे हे जर्मनीय ऊर्जा-पुरवठा उद्योगांना बंधकारक झाले. आता स्पेन, पोर्तुगाल, इटली व फ्रान्स हे देश हेच

सर्व सृष्टीची गती चक्राकार आहे. सर्व व्यवहार एक क्रम आहे. नियमितता आहे. सृष्टी-व्यवहार हजारो वर्षांपासून नियमितपणे त्या त्या वेळेला घडत आले आहेत. ग्रहांच्या परिक्रमा, ऋतुचक्र, दिवस-रात्रीचा क्रम... सर्व काही तसेच सुरू आहे.

आपण ह्या सृष्टीचेच एक घटक आहोत. आपल्या जीवनासाठीही एक क्रम आहे. दिवस आणि रात्र एकापाठोपाठ येत राहतात. ह्या क्रमाशी आपला दिनक्रम मिळता जुळता ठेवला की स्वास्थ्य लाभते. म्हणून जीवनात नियमितता निरंतर हवी. आहार, विहार ह्या जीवनावश्यक गोष्टी. आहार नियमितपणे, वेळेच्या वेळी घेतल्यास विहारासाठी, जीवन-व्यवहारा-साठी आवश्यक असलेली ऊर्जा निर्माण होते आणि विहार-व्यवहार सुखद होतात. आवश्यक ऊर्जेसाठी नाष्टा, जेवणाच्या वेळा ठरवायला हव्यात व पाळण्याचा प्रयत्नही करायला हवा. आपल्याला आवश्यक असलेला आहार मिळवण्यासाठी आपल्याला काम करावे लागते. ते काम आपल्या शरीराच्या माध्यमातूनच होत असल्याने शरीर सक्षम ठेवण्यासाठी व्यायामाची आवश्यकता असते. त्यातही नियमितता हवी. सर्वसाधारणपणे कुमार व किशोर वयातच व्यायाम करायचा असा (गैर)समज समाजात दिसतो. वास्तविक हे वय संपल्यानंतरच जीवनात खरे काम सुरू होते. म्हणून आपली प्रकृती, उपलब्ध वेळ, कामाचे स्वरूप, ऊर्जेची आवश्यकता हे सर्व लक्षात घेऊन योग्य असा व्यायाम नियमितपणे अवश्यच करायला हवा. योगाभ्यासाला कमाल मर्यादा नसल्याने व योगाभ्यासात ऊर्जेचा व्यय होत नसल्याने सर्वांनाच तो लाभदायक असतो आणि मानवी जीवनाच्या आत्मोद्धाराच्या उद्दिष्टा-साठीही तो पूरक असतो, म्हणून तो

नवी लेखमाला

पर्यावरणाचे भाग्यविधाते

१

संतोष शिंत्रे

ब्रिटनमधल्या ‘गार्डियन’ ह्या वृत्तपत्रानं काही वर्षांपूर्वी ‘50 People Who Could Save Plant’ ह्या संकल्पनेअंतर्गत विविध देशांमधल्या, विविध क्षेत्रांमधल्या ५० व्यक्तींची निवड केली होती. पर्यावरण-रक्षणासाठी त्यांनी केलेलं योगदान, घडवलेले सकारात्मक बदल हा निकष होता. ह्यात राजकीय नेतेही होते; आणि सामाजिक कार्यकर्ते/संघटकही. त्यांपैकी काहींचा हा परिचय. भारतातील एकाही राजकीय नेत्याचा ह्यात समावेश नाही, हे वेगळं सांगायला नकोच!

प्रारूप त्यांना वापरता येईल का, हे चाचपत आहेत.

३. कॅरोलिन ल्युकस

ब्रिटनच्या हरित पक्षातर्फे निवडून आलेल्या ह्या खासदार. अणुसंबंधित उद्योगांना ब्रिटनचे सरकार ज्या सबसिड्या देत होतं, त्या बंद पाडून हरित ऊर्जांचा प्रसार हे कॅरोलिनचे मोठे काम. जनुक-परिवर्तित बियाण्यांविरुद्धच्या कायद्याचा मसुदाही कॅरोलिनने आणखी ‘आवळून’ घेतला. विमान-उद्योगांवरचे आवाजावरचे निर्बंध आणि पायावरणिक कर वाढवण्यासाठी त्यांनी संसदेला उद्युक्त केलं. लाळ्या खुरकुत रोग झालेली गुरे ब्रिटनमध्ये सरसकट मारली जात. त्याच्या ऐवजी कॅरोलिनमुळे लसीकरणाला पर्याय निवडला जाऊ लागला. सील प्राण्यांच्या अवयवांपासून बनलेली उत्पादने ब्रिटनमध्ये आयात करण्यावरही कॅरोलिनमुळेच बंदी आली.

४. पीटर गॅरेट

ह्या ऑस्ट्रेलियाई संसदपटूने व्हेल माशांसंबंधात केलेले काम थक्क करणारे

स्वप्रयत्नांनी स्वास्थ्यप्राप्ती

स्वास्थ्यपंचक २

नियमितता

ललिता रामचंद्र

म्हणतात. त्यातही नियमितता हवी. ह्या नियमिततेत यांत्रिकता येणार नाही ह्याचीही काळजी घ्यावी. उपासनेच्या हेतूची जाणीव सतत जागृत राहावी. समाजात जप, तप, तीर्थयात्रा, इ. इ. उपासनांच्या लाटा उठतच असतात. अनेक जण त्याच चिंबही होतात, आनंद मिळवतात. हा आनंद सतत मिळवा म्हणून उपासनेत नियमितता-सातत्य हवे.

मानवी जीवन हे सहजीवन असल्याने जीवनात सेवा देणे आणि घेणे अपरिहार्य असते—अनिवार्य असते. ह्या सेवेतही नियमितता हवी. म्हणजेच कर्तव्य-कर्मातही सातत्य हवे. त्यामुळे सेवा देणाऱ्यास व सेवा घेणाऱ्यासही स्वास्थ्यलाभ होऊ शकतो.

स्वस्थ माणसे जीवनात यशस्वी होतात आणि यशस्वी माणसे स्वस्थ राहतात असा अनुभव आहे. ह्या स्वास्थ्यसाठी नियमितता आवश्यकता आहे. आज अनियमितता हाच जीवनाचा नियम झाल्याचे सर्वांनाच जाणवू लागले आहे. अनियमिततेला ‘अ’ आपण निश्चयपूर्वक काढून टाकल्यास अस्वास्थ्यतील ‘अ’ही निश्चित अदृश्य होईल. म्हणून होऊ या नियमित आणि राहू या स्वस्थ. निरंतर. ☹

ग.सं.ची वार्षिक वर्गणी फक्त एका वर्षाचीच स्वीकारली जाते.

गतिमान संतुलन सौर माघ, शके १९३६ ३

शिविरातील 'आत्मपरीक्षण तक्त्यांच्या' आधारे, रोजच्या जीवनात आपण ज्या वस्तू वापरतो त्यांचा सखोल विचार करून, त्यांचे पर्यावरण-पूरक पर्याय चर्चिते. त्याचे स्रोत कुठे आहेत आणि त्या वस्तू कुठे मिळतील ह्याचेही एक दस्तावेज सुरू केले. पुष्कळ पर्यायी वस्तू काही सदस्य घरी बनवितात. उदा. मंजन, उटणे, शांपू, भांडे घासण्याची पावडर, फरश्या पुसण्यासाठी गोमूत्र, इत्यादी. त्या वस्तू घरी कशा बनविल्या जाऊ शकतात ही माहिती मिळाली. केवळ शुद्ध आहारच नाही, तर शुद्ध पद्धतीने अन्न कसे तयार करावे (माती/पितळेची भांडी) ह्यावरही चर्चा झाली.

काही बैठकीनंतर असे वाटायला लागले की, 'निसर्गायण' ह्या विचारावर अजून सखोल चिंतन आवश्यक आहे. त्यामुळे गेल्या काही महिन्यांपासून 'निसर्गायण' ह्या पुस्तकाचे वाचन व त्यावर चर्चा असे सुरू केले. पौर्णिमाताईच्या 'देणं निसर्गाचं...' ह्या पुस्तकाचे वाचन (ऋतुमासाप्रमाणे) व चर्चा हे ही सुरुवातीपासून चालू आहे. त्याचबरोबर समयोचित विषय, कधी तज्ज्ञांबरोबर चर्चा हे ही चालू असतेच.

निसर्गायण मंडळाची वाटचाल संघर्षात्मक किंवा आंदोलनात्मक न व्हावी ह्याची काळजी आम्ही नेहेमी घेत आलोय. मासिक बैठक ही एक ऊर्जास्रोत; विचारांना चालना, कृतीसाठी माहिती व आचरण करणाऱ्या व्यक्तीकडून प्रेरणा देणारी ह्यांपुरतीच आहे. कुणाही सदस्यांना कुठलीही योजना स्वयंप्रेरणेने राबवायची असेल, तर त्याला ते करण्याचे स्वातंत्र्यही आहे.

शोधक्यात सांगावयाचे म्हणजे : १) निसर्गस्नेही जीवन जगू इच्छिणारा व पर्यावरणस्नेही समग्र विकास-प्रतिमानाला मानणाऱ्या समविचारी व्यक्तींचा हा एक स्वयंसाहाय्यता गट आहे. २) पर्यावरणावर विचार आणि चिंतन करून, स्वतःमध्ये आणि कुटुंबामध्ये काही बदल जाणीवपूर्वक घडविणे; त्या दृष्टीने आहार-विहार घडणे हा उद्देश आहे. ३) कार्यक्रमाचे स्वरूप रचनात्मक असून बैठकीतून सातत्याने विचार-प्रबोधन व आचरणकारिता प्रेरणा हे स्वरूप आहे. काही वार्षिक विशेष कार्यक्रमांची पेरणी उत्साह-वर्धनासाठी करण्याची

'वि' कासाचा वारू चौखूर उधळणार' अशी दिवास्वप्ने दाखवणाऱ्या मायबाप सरकारला; तसेच त्याची आस बाळगणाऱ्या आम जनतेला दुःस्वप्नासमान वाटणाऱ्या 'नॅशनल ग्रीन ट्रायब्यूनल'लाच (हरित लवाद) आता आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे करण्याची खेळी पर्यावरण मंत्रालय करत असल्याची वदंता आहे.

विकासाला गतिरोध निर्माण करणाऱ्या, पर्यावरणाशी संबंधित प्रश्नांचा लवकर निचरा व्हावा ह्या उद्देशाने संसदेने कायदा संमत करून चार वर्षांपूर्वी हरित लवादाची स्थापना केली. कुठल्याही प्रकल्प-उभारणीमुळे नैसर्गिक परिसंस्थांच्या हानीबरोबरच मानवी अधिकारांची पायमल्ली होत असेल, तर अशा दाव्यांचा

योजना आहे. ४) काही पूरक कृती-उपक्रम राबविण्याचा मूळ उद्देश विचारांना बळकटी देण्याचाच आहे. त्याला संस्थात्मक स्वरूप न येता तो छोट्या स्वरूपात, अनौपचारिक राहावा, ही अपेक्षा आहे. ५) अशाच प्रकारची अनेक मंडळे वस्तीवस्तीत निर्माण व्हावीत आणि त्यांनी विकेंद्रित पद्धतीने प्रबोधनाचे काम करून ही चळवळ अशीच चालू ठेवावी ही दृष्टी आहे.

एकंदरीत, 'निसर्गायण' ह्या दिशेला समजणारे, व पर्यावरणाचा समग्र विचार करणारे सुजाण नागरिक तयार व्हावे हा प्रयत्न आहे. त्यांचे कार्यक्षेत्र स्वतःपासून सुरू होऊन कुटुंब, समाज आणि त्याहून व्यापक प्रणालीपर्यंत कुठर विस्तारे, हा प्रत्येकाचा वैयक्तिक निर्णय राहिल. पण, कमीत कमी स्वतःमध्ये त्याने वर्तन-परिवर्तन आणावे ही अपेक्षा आहे. सुरुवातीला एक छोटा प्रयत्न म्हणून चालू केलेला हा प्रवास केवळ विचारांच्या शुद्धतेमुळे आणि मूलभूत चिंतन ह्या स्वरूपामुळेच एवढा दीर्घ चालू शकलाय-शकतोय असे वाटते.

सांगण्यासारखे पुष्कळ काही आहे; पण, ह्या लेखाद्वारे नागपूरच्या कार्याचा थोडा परिचय ग.सं.च्या वाचकांना व्हावा हा उद्देश. ह्यातील पुष्कळ विषयांचा विस्तार होऊ शकतो; तो पुन्हा काही लेखांत करण्याचा प्रयत्न करू.

—हेमंत मोहरीर

कराड, जि. सातारा इथे भरलेल्या 'बलशाली युव-हृदय-संमेलना'त महाराष्ट्राचे विकास उप-आयुक्त मा. इंद्रजित् देशमुख ह्यांच्या हस्ते तिचं प्रकाशन झालं. विक्रीसाठी नेलेल्या २०० प्रती हातोहात संपल्यानं अनेक युवकांना निराश व्हावं लागलं. अन्य पुस्तकांचीही जोरदार विक्री झाली.

ग.सं.वार्ता

'आकार जीवनाला'चं प्रकाशन

ग.सं.मधून पूर्वी प्रकाशित झालेली ही लेखमाला नुकतीच पुस्तकरूपानं प्रकाशित झाली. घारेवाडी, ता.

आकार जीवनाला !

'विकासा'च्या फार मोठ्या किमती शरीर, मन, कुटुंब, समाज आणि पर्यावरण अशा सर्व स्तरांवर आपण सध्या प्रकट-अप्रकटपणे मोजत आहोत. त्या साऱ्या समजावून घेऊन युव मित्र-मैत्रिणींनी आपलं जीवनध्येय बदलावं आणि आपल्या जीवनाला योग्य तो आकार द्यावा, ह्या हेतूनं साधलेला हा संवाद. | दिलीप व पौर्णिमा कुलकर्णी | पृष्ठे : ५६; किंमत : रु.२०/-

पर्यावरण घरोघरीं

पर्यावरण-चळवळीच्या अर्धशताब्दीनिमित्त तीन वर्षांपूर्वी प्रकाशित झालेली ही पुस्तिका. पर्यावरणाच्या समस्यांची कारणं शोधून त्यांवरचे उपाय समोर ठेवणारी. छोटीशीच; पण, 'गागर में सागर', 'बिंदूत सिंधू' ह्या स्वरूपाची. 'पर्यावरण-रक्षणासाठी आपणही काही तरी केलं पाहिजे' अशी भावना निर्माण व्हावी ह्या उद्देशानं प्रकाशित केलेल्या ह्या पुस्तिकेच्या ९६,००० प्रती ग.सं.च्या वाचकांनी घरोघर पोचवल्या. आता तिचीच नेहमीच्या मोठ्या आकारातील पुनर्मुद्रित आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे. | दिलीप कुलकर्णी | पृष्ठे : ४८; किंमत : रु.१०/-

ह्या दोन्ही, आणि 'संतुलन प्रकाशना'च्या अन्य पुस्तिकाही पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, इथे विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. अधिक प्रतींवर विशेष सवलत.

रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
			१	२	३	४
			जानेवारी २१	२२	२३	२४
५	६	७	८	९	१०	११
२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१
१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
१	२	३	४	५	६	७
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५
८	९	१०	११	१२	१३	१४
२६	२७	२८	२९	३०		
१५	१६	१७	१८	१९	२०	फेब्रुवारी

४ गतिमान संतुलन सौर माघ, शके १९३६

गतिमान संतुलन
 □ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
 □ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिनाअखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डवरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
 घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

निवाडा लवकर लागावा म्हणून ही व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. लवाद अस्तित्वात आल्यापासून जसे त्याच्या निष्पक्ष निवाड्यांचे कौतुक झाले, तसेच त्याने मर्यादेबाहेर जाऊन अतांत्रिक पद्धतीने निकाल दिल्याची ओरडही झाली. अशा परिस्थितीत त्याचे पंख छाटण्याची हालचाल होत असल्याची दखल डाऊन टु अर्थ पाक्षिकाच्या १६-३० नोव्हेंबरच्या अंकातील 'ट्रायब्यूनल ऑन ट्रायल' ह्या लेखात घेण्यात आली आहे. हा लवाद स्थापन करण्याचा एक हेतू विकासाला विरोध करणाऱ्या तथाकथित पर्यावरणवाद्यांचा विरोध लवकरात लवकर मोडून प्रकल्प लवकर मार्गी लागावेत हा होता; पण, प्रत्यक्षात, हा लवाद पर्यावरण मंत्रालयालाच अडचणीचे ठरतील असे निर्णय घेत असल्याने—पर्यायाने विकासाला मारक ठरत असल्याने—अधिकारी-स्तरावर चलबिचल होत आहे व त्याचा राग व्यक्त करण्यासाठी हा लवाद लवकर निर्णय घेत नसल्याची सबब पुढे करून त्याच्या अधिकारावर मर्यादा आणण्याच्या हालचाली सुरू आहेत. ह्याचाच भाग म्हणून मंत्रालयाने एका प्रतिज्ञापत्राद्वारे हा लवाद सरकारला पेचात आणत असल्याचा कांगावा केला. सर्वोच्च न्यायालयाने फटकारल्यावर सरकारने ते प्रतिज्ञापत्र मागे घेतले.

दुसरीकडे मंत्रालयातील कोणीही व्यक्ती सुनावणीच्या वेळीं समक्ष हजर राहत नसल्याने खटले प्रलंबित राहतात असे लवादाचे म्हणणे आहे. ह्या सर्व गोंधळात भर पडली आहे ती मद्रास उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या भूमिकेची. पर्यावरणाशी संबंधित सर्व खटले सत्र न्यायालयात न चालवता हरित लवादाकडे दाखल केले जावेत असे निर्देश आहेत. ह्या लवादाने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध जर अपील करायचे असेल तर ते थेट सर्वोच्च न्यायालयाकडे न करता आधी उच्च न्यायालयाकडे दाद मागण्यात यावी अशी त्याची भूमिका आहे. उच्च न्यायालयाला असे डावलणे घटनाबाह्य असल्याचे त्याने नमूद केले आहे. इतर राज्यांतील उच्च न्यायालयांची भूमिका देखील ह्या बाबत संदिग्ध आहे.

हरित लवादाचे मुख्य पीठ दिल्ली येथे असून भोपाळ, पुणे, चेन्नई व कोलकाता येथे खंडपीठे आहेत. त्यांची स्थापना झाल्यापासून दरवर्षी खटल्यांची

संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. तसेच, इतर न्यायालयांच्या तुलनेत निर्णय लागलेल्या खटल्यांची टक्केवारी देखील अधिक आहे. एकीकडे त्याचे अधिकार मर्यादित करण्याचे घटत असतानाच लवादाच्या मुख्य न्यायाधीशांनी लवादाला 'सुमो मोटो'च्या (स्वतःहून खटला दाखल करणे) अधिकाराची गरज असल्याचे म्हटले आहे.

ह्या लवादामध्ये कायदेतज्ज्ञांबरोबरच विज्ञान-व पर्यावरण-तज्ज्ञांचे गट येणाऱ्या प्रकरणांची शहानिशा करून निर्णय देतात; पण, विविध राज्यांच्या प्रदूषण-नियंत्रण-मंडळांच्या अधिकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार वजनदार कायदेतज्ज्ञांमुळे पर्यावरण-तज्ज्ञांचे मत डावलून तांत्रिकदृष्ट्या अयोग्य निर्णय घेतले गेल्याची उदाहरणे आहेत. त्याच वेळी, ह्या लवादामुळे प्रदूषण-मंडळ पर्यावरणासंबंधी घेत असलेल्या भूमिकेला बळ मिळत असल्याचे ते मान्य करतात. दाखल झालेल्या विविध प्रकरणांच्या निकालांतील त्रुटीची उदाहरणे लेखात नमूद केलेली आहेत. तरीही, ह्या प्रकारचे खटले चालवणारे वकील, तसेच तक्रारदार ह्यांच्या मते सर्वसामान्य न्यायालयापेक्षा ह्या लवादाचे निर्णय अधिक प्रभावी व टोस असतात. पर्यावरण-क्षेत्रातील नावाजलेले वकील ऋतुविक दत्त ह्यांच्या मते हा लवाद अस्तित्वात आल्यापासून पर्यावरण-मंत्रालय आता प्रकल्पांची अधिक सखोल चौकशी करते व कारणांसहित मंजुरी देते.

ह्या लवादाबद्दल सर्वांत अडचणीचा मुद्दा हा त्यापर्यंत पोहोचण्याचा आहे. हा लवाद अस्तित्वात येण्यापूर्वी तक्रारदार देशभरातील तेरा हजार सत्र न्यायालयांत जाऊन दाद मागू शकत होते : आता केवळ पाच शहरांतच ते शक्य आहे. तिथपर्यंत अत्यल्पच लोक पोहोचू शकतात. बहुसंख्य ग्रामीण, तसेच आदिवासी क्षेत्रे—जिथे विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा विनाश होत आहे; व त्याचे दुष्परिणाम भोगणारे स्थानिक—ज्यांच्यासाठी हा जीवन-मरणाचा प्रश्न आहे ते दूरस्थ शहरांतील लवादापर्यंत कसे पोहोचायचे हे माहीत नसल्यामुळे न्यायापासून वंचित होत आहेत. तसेच, एखादी तक्रार दाखल करायला दिलेला तीन महिन्यांचा कालावधीही अन्याय्य असल्याचे तज्ज्ञांचे मत आहे.

ज्या कायद्याच्या व त्यातील कलमांच्या आधारे ह्या लवादाला अधिकार दिले आहेत, ते सुस्पष्ट नसल्याने एकूणच त्याचे कार्य व अधिकार ह्यांबाबत संभ्रमावस्था आहे. ही अवस्था लवकरात लवकर दूर करून ह्या व्यवस्थेला अधिक सक्षम केले, तरच त्यांची स्थापना करण्यामागचे उद्दिष्ट सफल होईल अशी आशा ह्या लेखात व्यक्त केलेली आहे. ☺

आता वाचन केलियाचे फळ...

सम्यक् विकास । दिलीप कुलकर्णी

'निसर्गायण' लिहिलं, तेव्हा 'विकासाची सुयोग्य संकल्पना' हा विषय माझ्या मनात असला, तरी तो पुरता विकसित झालेला नव्हता. नंतरची सुमारे १० वर्षे त्यावर चिंतन आणि अधिकाधिक पूर्ण अशी मांडणी व्याख्यानांतून करत राहिल्यावर तो फुलत गेला आणि पुस्तकरूपानं पुढे मांडावा असं मला वाटू लागलं. तेच हे पुस्तक. त्याच्या पहिल्या विभागात, विकासाचं प्रचलित प्रतिमान आपल्याला विनाशाकडे कसं नेत आहे हे सांगितलेलं आहे; आणि नंतर 'सम्यक् विकासा'चं विवेचन केलेलं आहे. दुसऱ्या विभागात ४० घटकांचा ह्या दोन प्रतिमानांच्या संदर्भात विचार केलेला आहे. पुस्तक विचारप्रवर्तक आहे. ज्यांना अविचारीपणानं, पर्यावरणाची हानी करत जगायचं नाहीये, अशांसाठी हे दिशादर्शक पुस्तक आहे. प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन. आवृत्ती : चौथी. किंमत : रु.१२०/-

...क्रिया पालटे तत्काळ

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी स्मिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले. संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत नियतकालिक (Registered Newspaper)

प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
 डाकधरातून; दरमहा दि.२१ला

टपालने सवलतीच्या दरात पाठवण्याचा परवाना क्र. : PCW/088/2015-2017
 तिकिटाशिवाय पाठवण्याचा परवाना क्र. : WPP-13

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिठ्ठीवरचा कालावधी जाने.१५ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक

कालावधी पर्यंत

प्रति

प्रे } गतिमान संतुलन,
 ष } कुडावळे ४१५७१२,
 क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी